

BÁTHORY ISTVÁN, „A REGISZTRÁLT KOZÁKSÁG ATYJA”

Varga Beáta

A Rzeczpospolita „arany évszázada” Báthory István 10 éves lengyelországi uralkodásával (1576–1586) vette kezdetét, akinek a nevét a lengyel királyok történelmi panteonjában Sobieski János névvel említik egy sorban (Olejnik 1988; Besala 1992). A lengyel–litván nemességnek 1576-ban olyan uralkodóra volt szüksége, aki 1) hajlandóságot mutatott közöttük, azaz a lengyel–litván állam területén élni; 2) hatékony valláspolitikát képes folytatni, azaz „kezelni” illetve „kézben tartani” az ortodox egyházat; 3) megfelelő fizikai adottságokkal és katonai tapasztalatokkal rendelkezik ahhoz, hogy megvédje Lengyelországot az ellenségeivel – törökökkel, tatárokkal és oroszokkal – szemben; 4) hajlandó feleségül venni Jagelló Annát. A többi uralkodójelölt¹ közül egyik sem felelt meg maradéktalanul ezeknek a követelményeknek, illetve elvárásoknak, így tudott a lengyel trónra kerülni az eredetileg az „esélytelenek nyugalmával” indult jelölt, Báthory István. Fontos azt is megemlíteni, hogy az erdélyi fejedelem a három Zborowski fivér – Andrzej, Samuel és Piotr – ösztönzésére döntött arról, hogy bekapcsolódik a lengyel királyválasztási küzdelembe. Reinhold Heidenstein² a fejedelem sikerét elsősorban azzal magyarázza, „*hogy a korona semmiképpen se juthasson osztrák jelöltnek [...] a köznemesség Báthory István erdélyi fejedelmet választotta Anna férjéül és választotta Lengyelország királyává*”.³ Ezenkívül Gebei Sándor érvelésében a királyválasztás kimeneteléhez az is hozzájárult, hogy valójában egyik nagyhatalom se nézte volna jó szemmel, ha a Rzeczpospolita szövetségre lép valamelyik

---

¹ A Habsburgok három jelölttel képviseltették magukat a lengyel királyválasztás folyamatában: Miksa császár mellett fia, Ernő, valamint I. Ferdinánd fia, Ferdinánd herceg is jelentkezett a trónra. IV. (Rettegett) Iván orosz cár is bejelentette az igényét a megüresedett lengyel trónra, valamint I. (Öreg) Zsigmond lengyel király lányának, Jagelló Katalinnak a férje III. (Vasa) János svéd király is. „Piasz”-okat, nemzeti királyjelölteket is állítottak Jan Kostka sandomierzi, Mikołaj Mielecki podóliai és Andrzej Tęczyński belzi vajdák személyében. Alfons d’Este herceg és a cseh Rosenberg Wilhelm is szerzett magának támogatókat és valójában csak a lista végén szerepelt a szinte teljesen esélytelen Báthory István neve.

² Báthory István titkára volt.

³ Reinhold Heidenstein a királyválasztó gyűlésről (l. Heidenstein: 133–134).

szomszédos állammal és túlzottan megerősödik (Gebei 2004: 33). Végezetül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Báthory elsősorban a török szultán támogatásával került a lengyel–litván állam trónjára.⁴

A 42 évesen trónra jutott lengyel uralkodó kezdettől fogva mintha egy vulkán mélyére került volna, ahol a lengyel slachta csak egy engedelmes és irányítható bábót látott benne, akinek a kezébe a legkevésbé sem akartak igazi hatalmat adni. Szádeczky Lajos találóan foglalja össze és fogalmazza meg a lengyel „nemesi köztársaság” lényegét. „*Nem volt az sem monarchia, sem respublica, vagy oligarchia [...] Mindenikből valami. Jobban elnevezni alig lehetne, mint magok a lengyelek: királyi köztársaság*” (Szádeczky 1887: 8). A főúri mágnás családokkal szemben Báthory megpróbált egy biztos társadalmi bázist kiépíteni a szakképzett hivatalnok-nemességre támaszkodva (Veress 1944: 3–4), akik közül annak a *Jan Zamoy-skinak* (Leśniewski 2008: 41–43) a nevét kell elsősorban kiemelni, aki először kancellár (Balla 2013: 23), majd később korona-hetman, azaz a lengyel hadsereg főparancsnoka is lett (AJZ: 415–416).

Hogy némileg elterelje a figyelmet a belpolitikai problémáktól, Báthory háborúra készülődött Oroszországgal, de a kétfrontos háború elkerülése érdekében létfontosságúnak bizonyult a béke fenntartása a déli határvidéken. IV. Iván-ellenes terveiben a lengyel uralkodó fontos szerepet szánt a *zaporozsjei kozákoknak*. A kozák elnevezést akkoriban a lengyel–litván állam déli határvidékén élő, olyan nehezen fegyelmezhető csoportokra vonatkoztatva használták, akik magukat mindenféle politikai szervezeten kívül állónak tekintették. A kozákok⁵ gyakran összeütközésbe kerültek a feu-

---

⁴ A törökbarát politika jutatta a Báthory-családot az erdélyi fejedelmi trónra, Báthory Istvánt pedig a lengyel királyi székbe. Egy Habsburg-uralkodó lengyel trónra juttatása esetén a szultán egy lengyel hadjárat megindításával fenyegette meg a királyválasztó szejmet.

⁵ Társadalmi helyzetüket tekintve a *kozákokat* közbenső társadalmi rétegnek tekinthetjük a nemesség és a parasztság között. Az ukrajnai kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a XV. század második felében jelent meg a történelem színpadán. Az 1490-es évek végére már viszonylag kiterjedt területen éltek a Dnyeper alsó folyása mentén, ahol a vadászat, halászat és földművelés mellett élénk kereskedelmi tevékenységet folytattak. Az ukrajnai kozákság története folyamán különféle társadalmi talajból táplálkozott: közéjük kezdetben az Észak- és Nyugat-Ukrajnából és Belorussziából a Dnyeperhez menekült, elszegényedett városlakók és deklasszáldott kisnemesek álltak, akik megtagadtak mindenféle feudális szolgáltatási kötelezettséget, magukat szabadnak nyilvánították és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

dális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „önkéntes honvéddő elemmé” váltak a XVI. század második felére. A lengyel nemességnek az ellenük fellépő erőszakos akciói következtében az alábbi lehetőségek közül választhattak: 1) bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a feudális függésbe; 2) zsoldosként belépnek a nemesi magánhadseregekbe; 3) a lengyel–litván állam határőrszolgálatába állnak; 4) a többnyire még lakatlan déli területekre vonulnak vissza, mintegy megőrizve ezáltal szabadságukat. Az utóbbi három alternatíva alapján a kozákság három típusa formálódott ki a XVI. század végére: a magánföldesúri, az állami vagy lajstromozott és a „szabad” kozákság. A legtöbben az utóbbi verzió mellett döntöttek és a Dnyeper alsó folyása menti zuhogókhoz (= za porogi) települtek át (Антонович 1991: 51–52; Гурбик 1999: 5–7), ahol az 1540-es években megalapították „harci államukat”, a *Zaporozsjei Szciset*.⁶ A zaporozsjei kozákok a városi autonómiánál is kiterjedtebb, sajátos önkormányzati formát hoztak létre (Фиров 2010: 14), amelyet *keresztény kozák köztársaságnak* (Голобуцкий 1957: 48) is neveznek a történetírók.

A varsói kormányzat – a lengyel nemesség nyomásának engedve – kezdettől fogva szabályozni próbálta a kozákság létszámának alakulását. Teljes megsemmisítésük azonban érthető módon nem állt érdekében a lengyel királyoknak, hiszen igényeltek egy olyan hivatásos katonai réteget, amelyet szükség esetén nemcsak a külső ellenség, hanem a hatalmaskodó lengyel főurak ellen is bevethetnek. A lengyel kormányzat a szejm nyomására kezdetben fenyegető rendeletek (Архив ЮЗР: 4, 12, 28, 33, 44, 84, 130, 190, 200, 253) sorával próbálta kordában tartani a nyughatatlan kozákságot, de ezek a kísérletek kevés sikerrel jártak, mert bár Varsó részéről az elszántságban és a szigorban nem volt hiány, többnyire hiányzott a rendeletek betartásához szükséges katonai erő.

---

⁶ Legfőbb hatalmi szervüké az évente január 1-jén összehívott Hadsereg Rada vált, amelynek működése lényegében a katonai demokrácia elvén alapult. A legmagasabb katonai tisztség a kosevoj-atamán (később: hetman) volt, amelynek viselője kiterjedt jogkörrel rendelkezett, de tevékenységét a kozák elitet tömörítő Sztarsina Rada szigorúan ellenőrizte.

Először I. Zsigmond⁷ tett – sikertelen – kísérletet 1512-ben a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására, de ezt a célkitűzést majd csak II. Zsigmond Ágostonnak sikerült véghez vinnie 1572-ben (Голобуцкий 1957: 89–90). „Mögöttes” szándék is húzódott azonban a lengyel uralkodó kozák-politikájában, ugyanis nem mellékesen a kozákok egy részének állami zsoldba fogadásával a kozákok egységét is meg akarta bontani és a jobbágyi függésből való menekülésüknek gátat szabni. Az állami lajstromba felvett 300 kozákot hivatalosan is elismerték, tehát ettől kezdve nemcsak *de facto*, hanem *de jure* is léteztek. Ez a regisztrált kozák osztág hamar feloszlott ugyan, de maga a megjelenése precedens értékűnek számított: ezen 300 fő kikerült a lengyel hivatalnokok, a sztaroszták ellenőrzése alól és közvetlenül a lengyel sereg főparancsnokának, a korona-hetmannak lett alárendelve.

Lengyel királyként kezdettől fogva felkeltette Báthory érdeklődését a hajdúsághoz hasonló társadalmi helyzetű és katonai funkciót betöltő ukrainai kozákság. Magában Báthoryban is sok kozák vonás volt fellelhető (Стороженко 1904: 7) a történetírók szerint: hadjáratok idején nem félt a puszta földön aludni, nem vitt magával konyhaszemélyzetet, a legegyszerűbb étellel is beérte. Nem sokkal Lengyelországba érkezését követően személyesen is találkozott a dnyeperi kozákok képviselőivel: 1576 májusában egy kozák delegáció jelent meg a királynál Ivan Szevernij és Fjodor Zahvosztij vezetésével (ZD: 80), de a köztük lezajlott tárgyalásokról nem maradtak fenn írott források.

Báthory kezdettől fogva tisztában volt a kozákok bizonytalan társadalmi helyzetével, amely meggyőződését Reinhold Heidenstein is megerősítette: *„Bárki, aki nehéz helyzetbe került vagy főbenjáró bűne miatt elítéltek és bárkik, akik számára a nehéz anyagi körülményei vagy a törvények nem tették lehetővé, hogy a hazájukban éljenek, összegyűltek a déli határvidék „senki földjén”, hogy fosztogatásból és zsákmányszerzésből tartsák fenn magukat...”* (Гейденштейн 1889: 11).

---

⁷ Az uralkodó a szejmen a nemességnek felajánlotta, hogy pénzzel megválthatják a katonai szolgálati kötelezettségüket és ebből az összegből a király egy 3000 fős – állandó – főleg kozákokból álló – hadsereget akart felállítani. A slachta azonban az ún. „nemesei felkelés” intézményét nemcsak kötelezettségnek, hanem elsősorban privilégiumnak tekintette, amellyel a központi hatalmat sakkban tarthatja, ezért az uralkodó indítványát egyhangúlag elvetették.

Megszerezve a lengyel trónt, Báthorynak nem volt szabad elfelejtenie, hogy azt elsősorban kinek köszönhette és lengyel királyként mindent meg kellett tennie annak érdekében, hogy a Rzeczpospolita külpolitikai irányvonalával (Купиш 2014: 73–74) ne váltsa ki a szultán rosszállását (Veress 1944: 52, 67, 70, 81). Ugyanakkor a dnyeperi kozákok a török–tatár területekre való állandó betöréseikkel és a Moldvai Fejedelemség ügyei-be való beavatkozásukkal folyamatosan fenyegették a lengyel–török békés kapcsolatokat és kiválthatták a szultán és a krími kán esetleges támadó hadjáratait. Mint ahogyan azonban a török uralkodók nem mindig tudtak hatni a tatárokra, hasonlóképpen a lengyel királyok sem a kozákokra, amely utóbbiak a tatár és török hadjárataikat „szent háborúnak” nevezték (Zsirkó 1909: 23). Így valójában nem is lehet csodálkozni azon, hogy Báthory kezdettől fogva ellenszenvvel viseltetett a kozákokkal szemben. Éppen 1576 tavaszán, amikor a leendő uralkodó Lengyelországba érkezett, a szicskozákok ismét betörték tatár területekre, ami a török és a tatár uralkodó panaszos leveleit váltotta ki a lengyel kormányzat felé. A krími tatár hadak felett aratott győzelmet követően a kozákok a hús legfontosabb hadifogyót elküldték „ajándékba” a lengyel királynak, aki nem értékelte a kozákok gesztusát, de nem akarta a kozákokat sem teljesen elidegeníteni magától, ezért a foglyokat kísérő kozák küldöttség tagjainak birtokokat adományozott, miközben a tatár foglyokat teljesen felszerelt lovakkal és pénzzel látta el, majd hazaengedte őket. Még ha nem is volt Báthory abban a helyzetben, hogy leszámoljon a kozákokkal az engedetlenségük miatt, a foglyok elengedésével legalább azt meg tudta akadályozni, hogy ugyanezt a szultán tegye meg velük egy büntetőhadjárat során.

1576 decemberében *Andrzej Taranowski* küldöttsége vitte Báthory levelét Devlet-Girej „perekopi cárhoz” (Veress 1944: 69), amelyben a lengyel király felhatalmazta őt, hogy a területére betörő kozákokat elfoghatja és kivégeztetheti, hiszen ők egyetlen uralkodó fennhatóságát sem ismerik el maguk felett. Hasonló levélváltásra a későbbiekben többször is sor került a lengyel és a tatár kormányzat között, de a kán panaszait Báthory mindig azzal hátrította el magától, hogy nem kompetens az ügyben, hiszen a szicskozákok nem az ő alattvalói. A moldvai és a tatár követekkel folytatott tárgyalások eredményeként a királyi kancelláriában négy, a kozákokra vonatkozó dokumentum látott napvilágot 1578. április 4-én.

1) Az első királyi univerzáléban (AHRGP: 32) Báthory arról ír, hogy az a hír jutott tudomására, hogy a lengyel korona egyes alattvalói en-

gedély nélküli katonai akciókat szerveznek Moldva és Havasalföld ellen, megsértve ezáltal a Rzeczpospolita és ezen fejedelemségek uralkodói közötti békeszerződéseket. Emiatt a király *Jan Tarlo* lublini vajdát teljes jogkörrel felruházva megbízta azzal a feladattal, hogy „rendet tegyen” a zaporozsjei kozákok között és a bűnösöket elítélje. 1578 nyarán *Jan Tarlo* a déli határvidékre utazott, hogy véget vessen a szicskozások által a török és krími tatár területek ellen intézett sorozatos portyázó hadjáratainak, amely feladatát a lengyel hivatalnok nem tudta maradéktalanul teljesíteni, ugyanis nem rendelkezett velük szemben kellően hatékony katonai erővel (KP: 1441). Miután a vajda visszatért Varsóba 1578 szeptemberében, arról tett jelentést Báthorynak, hogy a szicskozások túlnyomórészt a kijeji vajda, *Konsztantin Osztrozsszkij* herceg és a braclavi vajda, *Janusz Zbarazsszkij* herceg birtokairól kerülnek ki (AHRGP: 145).

2) Báthory a második felhívását Konsztantin Osztrozsszkij kijeji vajdához intézte, akit emlékeztetett a perekopi „cárnak” korábban tett azon ígéretére, miszerint a déli határvidékre vonul és elűzi onnan a „rabló lenti kozákokat” és példásan megbünteti őket.

3) A harmadik univerzáléját a lengyel uralkodó az „ukrán”, határ menti – bari, braclavi, vinnyicai, Bila Cerkva-i, kijeji, cserkasszi, kanyevi – sztarosztákhoz intézte, akiket felszólított arra, hogy minden lehetséges módon segítsék Osztrozsszkijt a „lenti” kozákok elűzésében és megtiltotta nekik, hogy védelmükbe vegyék a kozákokat (uo., 23).

4) A negyedik dokumentum (uo., 35) a Mohamed-Girajhoz indítandó *Martin Vronewski* követ instrukcióit tartalmazta: a király békét ajánlott a kánnak a következő feltételekkel: 1) adja ki a korábban fogságba ejtett lengyel hadifoglyokat; 2) ne emeljen azon adók mértékén, amelyeket még Zsigmond Ágost idején határoztak meg; 3) a kán indítson hadjáratot Oroszország ellen. Majd a követnek arról is tudósítani kellett a kánt, hogy Báthory parancsot adott a szicskozások szétkergetésére.

1578 szeptemberében kozák küldöttség érkezett a királyhoz (Стороженко 1904: 70), akik a szicskozások nevében felajánlották a szolgálataikat Báthorynak és megígérték, hogy bárhol harcolnak, ahová a király küldi őket (Голобуцкий 1957: 92–93). Elődeihez hasonlóan Báthory István is arra törekedett, hogy a kozákokat minél nagyobb számban állami szolgálatba állítsa még akkor is, ha ezen terve kivitelezésében a lengyel nemesség ellenállásával is meg kellett küzdenie. Jóllehet az utolsó Jagelló-uralkodó, Zsigmond Ágost hűségére már korábban felesküdt 300 szics-

kozák, valójában hivatalosan Báthory István hozta létre a lajstromozott kozákság intézményét azáltal, hogy az 1578 szeptemberében kiadott *Egyezmény a szicskozákokkal* (Szoglasenyije sz nyizovcami, l. AHRGP: 337) elnevezésű rendelete értelmében az állami szolgálatba fogadott kozákok – először 500, majd 1583-ban 600 fő – 1) adómentességet kaptak és mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól; 2) függetlenedtek a helyi adminisztráció hatásköre alól, azaz önkormányzati jogot kaptak; 3) központjukként Trehtyemirov városát jelölték ki (Илєпѡак 2010: 9), hetmanjukká pedig a cserkasszi sztarosztát, Wiśniowiecki herceget nevezték ki. December 6-án a kozákok felesküdték társaik nevében is az uralkodóra, és megígérték, hogy nem folytatnak portyázásokat török–tatár területek ellen. Zsirkó János találóan foglalja össze a lajstromozott kozákság intézményének lényegét: „Eddig ők (= a kozákok) okoztak zavarokat, most pedig őket tette (= Báthory) a rend őreivé. Felügyelnek a többi, különösen zaporogi kozákokra, védelmezik a határt a tatár ellen, de most az állam érdekében” (Zsirkó 1909: 24). Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy az állami regiszterbe nem került kozákokat a rendelet törvényen kívül helyezte és a korábbi lakóhelyükre történő visszatérésre szólította fel őket.

Báthory István úgy ítélte meg, hogy a fenti intézkedéseivel egyrészt teljesítette a perekopi kánnak korábban tett ígéretét, miszerint véget vet a „lenti” kozákok portyázásainak; másrészt egyúttal az állandó hadseregét olyan kontingenssel növelte, amelynek tagjai kiemelkedő katonai tapasztalattal rendelkeztek. Ezzel biztosítottnak vélte a déli határvidék békéjét és hozzákezdhetett az Oroszország ellen háborúhoz, amelyhez már nem volt elegendő katonai erő a hagyományos lengyel „nemesi felkelés”⁸ intézménye, amely elavultnak számított és nem felelt meg a korszak modernebb harcászati követelményeinek, mert a harcba szólított nemesi hadakat nagyon lassan lehetett mozgósítani; nem tartották be a katonai fegyelmet és nem engedelmeskedtek a király katonai vezetőinek; hiányosan és elavult fegyverekkel voltak felszerelve; nem akartak hosszabb hadjáratokban részt venni (Olejnik 1988: 102–103). Báthorynak olyan ütőképes és tapasztalt hadsereg volt szüksége IV. Iván ellen, amelyik állandó hadkészültségben áll és gyorsan lehet mozgósítani, engedelmes „fegyverként” szolgál az uralkodó kezében és ismeri a korszak fejlettebb katonai taktikáját. A király

---

⁸ Elvileg szükség esetén a Rzeczpospolita képes volt egy 100 ezer fős hadsereget kiállítani.

ennek érdekében 1) arra kötelezte a lengyel pánokat, hogy saját költsé-
gükre lovas huszár és tüzér csapatokat állítsanak ki és bocsássanak Báthory
rendelkezésére; 2) bevetette a livóniai háborúban a magyar hajdúkat és kül-
földi – német, skót... – zsoldos csapatokat; 3) a lengyel jobbágyokból gya-
logos hadakat szervezett (Szabó 2009: 73–74).

Ki kell ugyanakkor emelnünk, hogy valójában lényeges különbség
mutatkozott meg Báthory és az elődei kozák politikájában: Báthory elődei
a zsoldfizetésért cserében megelégedtek azzal, hogy egy meghatározott
számú – 300 fő – kozák csapat áll szükség esetén a rendelkezésükre,
ugyanakkor nem törekedtek arra, hogy konkrétan meghatározott szervezeti
formával lássák el ezt a speciális kozák taktikai egységet. Ehhez képest Bá-
thory felemelte a zsoldjukat – jóllehet ez az emelt összeg elvileg csak a li-
vóniai háború idejére szólt – és magyar mintára 500 főben határozta meg a
regisztrált kozák sereg létszámát; létrehozott egy ezredszervezetet hetman-
nal és hadseregtitkárral az élen, valamint külön zászlót is adományozott a
számukra. Báthory István először adományozott bulavát a kozák hetman-
nak, amely lépésével a hetmant jelképesen a litván hetmanokkal azonos
jogállásba helyezte.

Báthory végül azzal a meggyőződéssel utazott el 1578. szeptember
17-én Lembergől, hogy miután a szicskozákok egy részét állami szolgál-
latba fogadta, ezzel véget vetett azoknak Moldvába és a török–tatár-határ
menti térségbe való rendszeres betöréseiknek. Ugyanakkor azt nem vette
figyelembe, hogy ő csak 500 főt vette be a regiszterbe, míg a portyázó ko-
zák csapatok száma általában a 3–4 ezer főt is elérte, amiről egyébként a
krími kán is többször informálta őt. 1578 végére tehát kiderült, hogy Bá-
thory csak a kozákok minimális részét tudta lekötni, így többségük tovább-
ra is bátorítatlanul folytatta a portyázásokat, ezért hamarosan szerte is fosz-
lottak a király reményei a „lenti” kozákok „pacifikálásával” kapcsolatban.⁹

Livóniai háború

Báthory István az általa megreformált ütöképes hadseregére tá-
maszkodva három hadjáratban legyőzte IV. Ivánt és visszahódította tőle

---

⁹Már 1578 novemberében újabb Moldva elleni kozák betörésre került sor: egy
újabb moldvai trónkövetelőt, *Konsztantin Lakusztát* támogatták, aki azon Stefan Lakusza
fiának adta ki magát, akinek korábban rövid időre (1539–1540) sikerült megszereznie a
moldvai fejedelmi trónt. Az 1578. decemberi Moldva elleni támadásuk azonban sikertelen-
ül zárult, de 1579 tavaszán újra próbálkoztak.

Livóniát. Elfoglalta Polockot (1579), Velikije Lukit (1580) és Narvát (1581). Pszkovot ugyan az oroszok megvédték, de Oroszország elvesztette a háborút. Ezen hadjáratokkal egy időben *Mihail Wiśniowiecki* cserkasszi sztaroszta mint a regisztrált kozák had hetmanja a király parancsára támadásokat indított Oroszország délnyugati határvidéke ellen.¹⁰

Az 1579. évben a *regisztrált kozák ezred* nem vett részt Báthory Polock elleni hadjáratában, hanem a déli határokat kellett védenie és arra ügyelni, hogy a tatárok betartsák az egyezséget és ne törjenek be a Rzeczpospolita területére, ugyanis a lengyel sereg a livóniai háborúval (Хаїде 2014: 118) volt elfoglalva, így a déli határok védtelenek maradtak. Mindközben a *szicskozák* egyes csapatai továbbra is folytatták a déli portyázásaikat, viszont egy részük a zsákmányszerzés reményében önként csatlakozott Báthoryhoz a Polock ellen ostromban (ŽD: 204), a „lenti” kozákok egy csoportja pedig Wiśniowiecki seregében szolgált zsoldosként.

1580-ban a lajstromozott kozákok *Jan Oryszowski* vezetésével csatlakoztak Báthory hadaihoz és részt vettek a király Velikije Luki elleni hadjáratában, amely stratégiai fordulatot eredményezett a livóniai háború menetében (Szabó 2011b). „[...] a lenti kozákok Jan Oryszowski vezetésével másik irányban törtek be orosz területre és eljutottak Sztarodubig, felégetve a környéket [...] majd hatalmas zsákmánnyal tértek haza” – olvashatjuk Heidenstein (Гейденштейн 1889: 101) leírásában.

Ezenkívül több kisebb kozák kontingens harcolt Osztrozsszkij, Wiśniowiecki és Zbarazsszkij seregében a hadjárat során. Összességében mintegy 4000 szicskozák vett részt az 1580. évi hadjáratban, ezért érthető, hogy ebben az évben nem indultak kozák portyák török–tatár területek ellen. Vagyis a lengyel kormányzat a kozákok alkalmazásával valójában két legyet ütött egy csapásra: egyrészt hatékonyabbá tette a lengyel sereg ütőképességét, másrészt biztosította a békét a déli határvidéken, elkerülve ezáltal a kétfrontos háború kialakulását.

1581-ben a *regisztrált kozákok* nem vettek részt Pszkov ostromában, hanem Oryszowski vezetésével a déli határookra lettek vezényelve a krími tatárok ellenében (ŽD: 294–295), ahol két szökött tatár cárevicset fogtak el, ezért június 20-án egy tatár követ panaszkodott a lengyel kormányzatnál, mintha a kozákok bosszúságot okoztak volna nekik.

---

¹⁰ Brjanszk, Karacsev, Rilszk, Putyivl.

Ami a *szicskozákokat* illeti, tartották magukat a szavukhoz és 1581 nyarán nem folytattak portyázásokat az ellenséges területre, ami azzal is magyarázható, hogy a körükben tartózkodott *Samuil Zborowski*, aki azt tervezte, hogy nem a megszokott irányból, nyugatról támad Oroszország ellen, hanem délnyugatról. Zborowski éppen ezért nem csatlakozott a lengyel főserceghez Pszkov ostromában, hanem egy kisebb csapattal először Kanyevbe vonult, majd Zaporozsjébe, hogy a szicskozákkal együtt Putyivl felől törjenek be orosz területekre. Vagyis a lengyel főúr azt tervezte, hogy sereget szervez a „lenti” kozákokból és zsoldos tatár csapatokkal kiegészülve támadást indít Oroszország ellen, párhuzamosan a pszkovi hadjáratral. Abban is reménykedett, hogy szövetkezni tud Wiśniowieckivel is, aki szintén az orosz területek elleni délnyugati támadást tervezte.

A zaporozsjei kozákok rendszeres fosztogató hadjáratai török és tatár területekre Báthory Oroszország elleni hadjáratai során jelentősen megritkultak, de 1582 tavaszával újult erővel ismétlődtek meg, ami azzal magyarázható, hogy míg a lengyel uralkodó korábban „lekötötte a kozákokat” és új jövedelemszerzési forrást biztosított a számukra az orosz területek kifosztásában, addig a livóniai háború befejezését követően nemcsak a regisztrált kozákok, hanem a szicskozák is „munka nélkül” maradtak.

Sajátosan alakult a szejm hozzáállása a „kozák kérdéshez” 1578–1582 között. 1578-ban az Oroszországgal küszöbön álló háború miatt az országgyűlésen a nemesség attól tartott, hogy a kozák portyázások kiválthatják a tatár és török bosszúhadjáratokat akkor, amikor a lengyel hadak északnyugaton lesznek lekötve, ezért a szejm szabad kezet adott Báthorynak az engedetlen szicskozákok felkutatásában és megbüntetésében, sőt még afölött is szemet hunytak, hogy a király a kozákok közé állt lengyel nemeseket is megbüntetheti. 1582-re azonban a livóniai háború befejezését követően változott a helyzet a kozákok megítélésében, a nemesség ugyanis tisztában volt azzal, hogy sokan közülük, miután már nem voltak elfoglalva a IV. Iván elleni háborúban, csatlakoznak a kozákokhoz a tatár és török területek elleni zsákmányszerző hadjárataikban (VL: 310–311), ezért arról döntöttek, hogy megvonják a királytól azt a jogot, hogy szabadon leszámolhat a szicskozákokkal, amely jogkör a szejm kizárólagos hatáskörébe került.

1582 decemberében Báthoryhoz újabb tatár küldöttség érkezett, akik háborúval fenyegettek, amennyiben a király nem tudja kordában tartani a kozákokat, amivel egy időben a török nagyvezér, Szinán basa is le-

velet küldött Varsóba, amelyben megfenyegette a lengyel kormányzatot, hogy amennyiben a tatárok követelései nem teljesülnek, úgy egy 40 ezer fős török sereg támad Lengyelország ellen (Стороженко 1904: 98–99). A lengyel kormányzat nem volt felkészülve egy újabb háborúra, Báthory mégis azt válaszolta a tatár és török követeknek, hogy nem áll módjában teljesíteni a követeléseiket, mert a kozákok továbbra is kívül esnek a hatalmi szféráján és önhatalmúlag cselekednek.

1583 nyarán a szicskozákok török területek ellen támadtak, ezért Báthory csapatokat küldött azon engedetlen kozákok megbüntetésére, akik részt vettek ebben a hadjáratban. A vizsgálat során arra is fény derült, hogy a török-ellenes támadásban fontos szerepet vállalt Samuil Zborowski, akit a király titkos parancsára, majd rajta kívül még 30 kozák vezetőt is kivégeztek Zamoyski utasítására. Báthory azonban nem tudta megfélemlíteni a kozákokat (Крип’якевич–Грушевський 1908: 53–54, 57–64), azok továbbra is folytatták a portyázásaikat, a kozák lajstrom csak egy kis részüket kötötte le. Az igazi megoldást az jelentette volna, ha a déli határvidéken megerősíti az erődöket, növeli az ottani helyőrségeket és betelepíti a térséget. A szicskozákokat majd csak II. Katalinnak sikerült „hatástalanítani” azáltal, hogy 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szicset és 1783-ban elfoglalta a Krími Kánság területét.

Összegzés

Valójában a kozákok ugyanazok maradtak Báthory uralkodása idején, akik korábban is voltak: a lengyel–litván állam számára folyamatos veszélyforrást jelentő rablók és fosztogató elemek. Évről-évre nőtt a létszámuk és a tevékenységük egyre inkább katonai jelleget öltött, legfőbb megélhetési forrásuk – a halászat, vadászat és méhészet mellett – a Moldva elleni hadjáratok lettek (amelyek során ottani trónkövetelőket támogattak), valamint a török és tatár területek elleni rendszeres támadások. A lengyel uralkodó a livóniai háború idején abban volt érdekelt, hogy délen megőrizze a békét a török szultánnal és a krími kánnal, de a szicskozákok ezt a békét állandóan veszélyeztették.

Báthory több módszert is kipróbált a kozákok megregulázására: megfélemlítéssel, kivégzésekkel próbálta féken tartani a kozákokat, amihez 1578-ban a szejm szabad kezét adott neki, majd Devlet-Girej, a „perekopi cár” javaslatára Báthory megpróbálkozott az állami szolgálatba fogadásukkal is, de arra nem volt elegendő anyagi fedezete sem az állami kincstár-

ban, sem saját pénzéből, hogy ezt a több ezres tömeget lajstromba vegye, ezért részsikereket tudott csak elérni. Így valójában az a megoldás, hogy a 4–5 ezer főre tehető szicskozakságból 500–600 főt állami szolgálatba fogadott, nem vezetett sehová, ugyanis a regiszterbe be nem került kozákok folytatták a korábbi rabló-fosztogató tevékenységüket. Báthory István és Jan Zamoyski tisztában voltak azzal, hogy véget kellene vetni a kozákok önkényeskedéseinek, de szembesültek azzal, hogy a lengyel–litván államgépezet mechanizmusában – a „nemesi köztársaságban” – ehhez nincs elég erejük és eszközük. Uralkodásának utolsó éveiben Báthory már reménytelenül tekintett a „kozák probléma” megoldására és azzal is tisztában volt, hogy a lengyel–litván állam déli határvidékén szerveződő lengyel katonai erő nem elegendő a határvédelemhez, ráadásul közvetlenül nem is voltak neki alárendelve.¹¹

A regisztrált kozákok ugyanakkor beváltották a lengyel uralkodó hozzájuk fűzött reményeit, aktív részvételt vállaltak Báthory oldalán a livóniai háborúban. Némileg mérgezte az uralkodó és a kozákok kapcsolatát, hogy a központi kormányzat a lengyel–litván nemesség által uralt szejm „aknamunkájának” köszönhetően nem tudott eleget tenni a zaporozsjei kozákok azon kérelmének, hogy jelentősen megnövelje a törvényesen is elismert regisztráltak létszámát. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a király és a szicskozákok kapcsolata messze nem volt problémamentes: Ivan Podkovát, a Zaporozsjei Szics atamánját, aki nem értett egyet Báthory külpolitikai irányvonalával és az északi irányú expanzióval, 1578-ban a király parancsára kivégezték.¹²

Báthory István először határozta meg az állami szolgálatban álló regiszterkozákok jogait és privilégiumait, akiknek a pontosan körülhatárolt szervezeti felépítése lehetővé tette a krakkói, majd a varsói központi kormányzat számára, hogy egy kis költségvetésű, mindig harcra kész hadsereg

---

¹¹ A lengyel „nemesi köztársaság” alkotmánya, a Pacta Conventa értelmében a lengyel hadsereg felett közvetlenül nem a király, hanem a „Korona nagyhatalmánya” rendelkezett.

¹² 1577 második felében a szicskozákok hadjáratot indítottak a Moldvai Fejedelemség ellen *Ivan Podkovát* támogatva, aki az elhunyt fejedelem fivérének kiadva magát, meg akarta szerezni a moldvai trónt, és végül Jakov Sah zaporozsjei kosevoj atamán támogatásával meg is szerezte azt *IV. (Patkótörő) János* néven. Podkova azonban nem sokáig élvezhette a fejedelmi titulust, ugyanis az általa elűzött *V. Sánta Péter* új hadsereget gyűjtött, és Báthory megbízta az unokaöccsét, hogy a segítségére siessen. Erről értesülve, Podkova jobbnak tartotta, ha elhagyja Moldvát (l. Veress: 1944: 93).

felett rendelkezzenek, amelyet bármikor bevethettek az Oroszország, Svédország, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság elleni hadjáratokban. A kozákok egy részének állami szolgálatba való állítása járható útnak tűnt, de hamarosan kiderült, hogy több negatív következménnyel is járt. A lengyel nemesség kezdettől fogva ellenszenvvel viseltetett irántuk, katonai teljesítményük, illetve sikereik ellenére gyülevész rablóbandának tartotta őket. A slachtának jó oka volt akadályozni a regiszterkozákok létszámának gyarapodását: egyrészt – nem alaptalanul – attól tartottak, hogy bizonytalanra válik a munkaerő-utánpótlásuk, ha túl sok jobbágy próbál bejutni a kiváltságolt kozákság soraiba, másrészt felismerték, hogy saját előjogaikra is veszélyes lehet egy kozákokra épülő ütőképes hadsereg a központi hatalom kezében. A lengyel kormányzat számára az jelentette a legnagyobb problémát, hogy nem volt képes minden, a regiszterbe bekerülni szándékozó kozákot állami alkalmazásba állítani. Megakadályozta ezt egyrészt az anyagi erőforrások hiánya, másrészt a lengyel nemességnek a kozákok ügyében kinyilvánított ellenséges magatartása.

Mint katona, Báthory magasra értékelte a kozákok nem mindennapi katonai tehetségét, de mint uralkodó, nem tudott másképpen viszonyulni hozzájuk, mint gyűlölettel, mert a kozákok egész uralkodása folyamán akadályt jelentettek számára az általa tervezett politikai programja kivitelezésében. Ennek ellenére az Erdélyből érkezett lengyel uralkodó meghatározó szerepet játszott a hajdúk és a kozákok kapcsolattörténetében, mert ő volt az, aki elsőként ismerte fel erdélyi fejedelemként a hajdúk (Nagy–Nyakas 2001: 18), majd lengyel királyként (Szabó 2009: 73; Стороженко 1904: 72) az ukrajnai kozákság igazi harci értékét. A Rzeczpospolita uralkodójaként 1576-tól seregében egyaránt részt vettek hajdúk (Szádeczky-Kardoss 1931; Szabó 2011a) és kozákok (Сили 2003: 77–78), ami ritka esetnek számít, mert a térségben kirobbant fegyveres konfliktusok döntő többségében egymás ellen harcoltak.

Jóllehet a lengyel–litván kormányzat csak a hivatalosan állami szolgálatba fogadott regisztrált kozákok előjogait ismerte el és a szicskozákok hivatalosan törvényen kívülieknek számítottak, ennek ellenére a Zaporozsjei Szics mintegy „állam az államban” működött a Rzeczpospolita keretén belül, amelynek létezését a határvédelemben játszott meghatározó szerepe miatt a központi hatalom kénytelen-kelletlen megtűrte, bár hivatalosan nem ismerte el.

IRODALOM

- AHRGP – Polkowski, I. (wyd.), *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795, t. II: Sprawy wojenne króla Stefana Batorego*. Cracoviae, 1887.
- AJZ – Siemieński, J. (wyd.), *Archiwum Jana Zamoyskiego, Kanclerza i Hetmana Wielkiego Koronnego, t. II: 1553–1579*. Warszawa, 1909.
- Balla, P. 2013, Báthory István király és Jan Zamoyski kancellár kapcsolata: Egy sikeres együttműködés története. *Historia Nostra* I, № 1. Eger, 4–23.
- Besala, J. 1992, *Stefan Batory*. Warszawa: PWN.
- Gebei, S. 2004, *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Doktori értekezés.
- Heidenstein – Viharos királyválasztó gyűlések Lengyelországban: Reinhold Heidenstein beszámolója alapján. In: Nagy, L. (szerk.), *Báthory István emlékezete*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1995, 117–136.
- KP – Bielski, M. *Kronika polska, t. 3*. Warszawa, 1829.
- Leśniewski, S. 2008, *Jan Zamoyski: Hetman i polityk*. Warszawa: Bellona.
- Nagy, L. – Nyakas, M. 2001, *Hajdúisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum.
- Olejnik, K. 1988, *Stefan Batory: 1533–1586*. Warszawa: Wyd. MON.
- Szabó, B. 2009, *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai jelentősége*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest.
- Szabó, B. 2011a, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái. In: Szabó, S. (szerk.), *Örökös háború két világ határán: Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben. Tanulmánykötet*. Nyírbátor: Báthori István Múzeum, 93–108.
- Szabó, B. 2011b, Stratégiai fordulat a livóniai háború (1558–1582) menetében: Báthory István hadjárata Velikie Luki ellen (1580). *Bolyai Szemle* XX, 127–143.
- Szádeczky, L. 1887, *Báthory István lengyel királlyá választása: 1574–1576*. Budapest: MTA.
- Szádeczky-Kardoss, L. 1931, Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-iki muszka háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* XXXII, № 1–2. Pécs.
- Veress, E. (szerk.) 1944, *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, II. kötet (1576–1586)*. Kolozsvár: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.
- VL – *Volumina legum, m. 2*. Petersburg: Ohryzko Jozafat, 1859.
- ŹD – Pawiński, A. (wyd.), *Źródła dziejowe, t. 9: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego (1576–1586)*. Warszawa, 1881.
- Zsirkó, J. 1909, *Báthory István lengyel király külpolitikája*. Bölcsészdoktori értekezés. Nyitra.
- Антонович, В. 1991, *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро.
- Архив ЮЗР – *Архив Юго-Западной России, т. I, ч. 3: Акты о казаках (1500–1648)*. Киев, 1863.
- Гейденштейн, Р. 1889, *Записки о Московской войне (1587–1582)*. Санкт-Петербург.
- Голобуцкий, В.А. 1957, *Запорожское казачество*. Киев: Госполитиздат.
- Гурбик, А.О. 1999, Виникнення Запорозької Січі: Хронологічний та територіальний аспекти проблеми. *Український історичний журнал* № 6. Київ, 3–17.

- Крип'якевич, І. – Грушевський, М. (укл.) 1908, *Жерела до історії України-Руси: Матеріали до історії української козаччини, т. 8*. Львів: Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.
- Купиш, Д. 2014, Русско-ливонское пограничье в стратегических планах Стефана Батория в 1578–1582 гг. *Петербургские славянские и балканские исследования* № 1 (январь–июнь), 65–76.
- Сили, Ш. 2003, Венгерские войны на службе московскому государству в конце XVI и XVII веке. *Вестник Волгоградского Государственного Университета, Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения* № 8. Волгоград, 77–81.
- Стороженко, А.В. 1904, *Стефан Баторий и Днепровские казаки: Исследования, памятники, документы и заметки*. Киев: Типография Г.Л. Фронцкевича.
- Фиров, П.Т. 2010, *Украинское казачество: Вторая половина XV в. – первая половина XVII в.* Севастополь: СевНТУ.
- Хайде, Ю. 2014, Ливония под властью Речи Посполитой: Борьба за власть. *Quaestio Rossica* № 2, 112–143.
- Щербак, В. 2010, Запровадження козацьких реєстрів. *Магістеріум, вип. 41: Історичні студії*. Київ, 6–11.

РЕЗЮМЕ

Стефан Баторій – “батько реєстрового козацтва”

“Золоте століття” магнатсько-шляхетської польської республіки (Річ Посполита) розпочалося з 10-літнього правління Стефана Баторія (1576–1586). В історичному пантеоні польських королів його ім'я згадується поряд з іменем Яна Собеського. Стефан Баторій уперше закріпив права та привілеї реєстрових козаків, які стали на державну службу і мали чітко визначену організаційну структуру. Спочатку у Кракові, а потім і в центральному уряді Варшави стало можливим тримати при собі малобюджетну, але завжди боєздатну армію, яка в будь-який час могла взяти участь у військових кампаніях проти Росії, Швеції, Османської імперії та Кримського ханства. Проблема полягала в тому, що польський уряд не завжди міг залучити на державну службу готових вступити до реєстру козаків. Перешкодою цьому були, з одного боку, відсутність фінансових ресурсів, а з іншого – польська шляхта, яка висловлювала своє невдоволення ворожим ставленням козаків.